

УДК 347.477

Кост руба А. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ МАЙНОВИХ ПРАВ, ЯКІ СТАНОВЛЯТЬ ЗМІСТ КОНОСАМЕНТУ, У ПРАВОВІДНОСИНАХ ПРО ПЕРЕДАЧУ МАЙНА У ВЛАСНІСТЬ

Економіко-правова вага цінних паперів полягає в тому, що їх власник має можливість, з одного боку, визначити правову долю цінних паперів шляхом їх передачі іншій особі, а з другого боку – отримати певні матеріальні блага шляхом пред'явлення цінних паперів до зобов'язальної особи.

Саме тому, правовий характер передачі майнових прав, що становить зміст цінних паперів у правовідносинах про передачу майна у власність отримує власний науковий інтерес у своєму емпіричному сенсі.

Теоретичне бачення питання передачі означених майнових прав за допомогою окремих видів зобов'язань (як-то договір купівлі-продажу, дарування тощо) знайшло свого відображення в наукових працях багатьох учених-цивілістів. До них треба віднести В. Белова, Е. Суханова, Н. Кузнецову, В. Яроцького тощо.

Тим не менш необхідно відзначити, що зазначені питання не мають свого одностайного розрішення в науці і відповідного відображення в чинному законодавстві України.

Внаслідок цього, удосконалення правової регламентації передачі й набуття майнових прав, що становлять зміст окремих видів цінних паперів є нагальною сьогоденною проблемою, що обґрунтовує актуальність дослідження.

Перш за все це стосується коносаменту – виду товаророзпорядчого цінного паперу, правова природа якого має багато спірних питань, в аспекті його співвідношення з договором перевезення вантажу.

Мета цієї статті полягає в дослідженні існуючих у доктрині цивільного права підходів щодо кваліфікації передачі майнових прав, які становлять зміст коносаменту в правовідносинах про передачу майна у власність.

Емпіричне значення механізму цивільно-правового регулювання випуску й обігу коносаменту полягає в тому, що в процесі перевезення вантажу, його власник може розпоряджатися цим майном, шляхом відчуження коносаменту іншій особі.

Саме в такому разі розкривається правова сутність коносаменту – як цінного паперу.

При цьому, безперечно, що передача коносаменту здійснюється за допомогою цивільно-правових зобов'язань про передачу майна у власність, до яких треба віднести: договір купівлі-продажу, міни, дарування тощо.

Розглядаючи це питання, зазначимо, що використання такого об'єкта майнового обороту, як коносамент в правочинах, пов'язаних з передачею майна у власність, має низку особливостей. Вони полягають у такому:

Специфіка предмета договору, за яким передається не тільки коносамент, але (у кінцевому результаті) і вантаж;

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ МАЙНОВИХ ПРАВ,
ЯКІ СТАНОВЛЯТЬ ЗМІСТ КОНОСАМЕНТУ,
У ПРАВОВІДНОСИНАХ ПРО ПЕРЕДАЧУ МАЙНА У ВЛАСНІСТЬ

Особливості виконання зазначених правочинів.

Аналізуючи перше із зазначеного вище підкреслимо, що особливість коносаменту як цінного паперу полягає в тому, що він, будучи об'єктом речового права, сам по собі не становить будь-якої цінності. Таку цінність мають саме ті майнові права, які засвідчені в ньому і які можуть бути реалізовані його володільцем шляхом пред'явлення коносаменту.

Так, розглядаючи зміст коносаменту, треба розрізняти поняття “право на коносамент”, яке має речовий характер і об'єктом якого є, власне цей документ, і “право з коносаменту”, якому притаманний зобов'язальний характер і об'єктом якого є майно, зазначене в цьому цінному папері.

Інакше кажучи, структуру правовідносин за коносаментом, з одного боку, складають відносини між вантажоперевізником і відправником вантажу. Це правовідносини мають зобов'язально-правовий характер, відповідно до яких пред'явлення коносаменту тягне за собою обов'язок з зобов'язальної за коносаментом особи здійснити передачу майна, вказаного в ньому. З іншого боку, коносамент підтверджує правовідносини власності на певне майно. Ці відносини мають речовий характер.

Така дуалістичність правової конструкції коносаменту призводить до дискусійності питання про можливість його віднесення або до категорії об'єктів речового права (як майна, речі) [1, с.19; 2, с.25; 3, с.104], або до категорії об'єктів суто зобов'язального права [4, с.323; 5, с.373; 6, с.86], а внаслідок цього - до групи речово-правових цінних паперів чи зобов'язально-правових.

На зазначену проблематику вказував Р. Саватьє, зазначаючи, що “...поява поняття абстрактного майна, (до якого слід віднести й цінні папери – прим. автора А.К.) - призвело до появи поняття права власності на право вимоги...”[7, с.89-90].

Розглядаючи це питання, треба зауважити, що М.М. Агарков також підкреслював, що “...товаророзпорядчі цінні папери є носіями як зобов'язальної, так і речової правомочності. Вони сильніше інших цінних паперів стирають межу між речовим і зобов'язальним правом”. Так воно і є: адже майновий цінний папір посвідчує тільки право власності на документ. Правові ж відносини, що знайшли своє закріплення в коносаменті, – це право вимоги на річ. Правовідносини, характерні для речового права, є тільки у відносинах між попереднім і новим володільцем коносаменту. Тим самим стверджується, що абсолютне право власності на майно лежить за межами права вимоги на нього, що безпосередньо й закріплено в коносаменті. Ця точка зору була висловлена М.М. Агарковим: “...Товаророзпорядчий папір за своїм змістом є зобов'язально-правовим папером” [4, с.327].

Однак треба зазначити, що з цією позицією навряд чи можна повністю погодитися. Цінний папір завжди посвідчує певну сукупність прав, у чому й полягає його цінність. Суб'єктом права, зафіксованого в папері (права з паперу), визнається його власник, який належним чином доводить своє право на цей документ [8, с.41]. Поява певних юридичних фактів, як-то: настання строку доставки вантажу чи доставка його до місця призначення – викликає появу права вимоги кредитора на отримання від перевізника вказаного в коносаменті майна.

Безумовно, що коносаменту притаманні ознаки зобов'язального документа, однак рівно настільки, наскільки й речового. Надання коносаменту характеру суто речового документа призведе до позбавлення його власника права вимоги на майно. Тому було б хибним вести мову тільки про речовий характер цього документа.

Зазначимо, що крім речових і зобов'язальних, також існують і такі юридичні відносини, що коливаються між речовими й зобов'язальними. Це правовідносини, в яких їх характерні риси змішуються в різних пропорціях, приближуючи їх до тих або інших [9, с.64]. Таким чином необхідно, на нашу думку, погодитися з М.І. Брагінським, що поряд з основними двома групами відносин з'являється третя – змішана [10, с. 114].

Ось чому не є слушним говорити також лише про зобов'язальний характер коносаменту.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що коносамент охоплює елементи як речових, так і зобов'язальних правовідносин, що знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Нарешті, важливим є питання про первинність і вторинність речового й зобов'язального права. Не підлягає сумніву, що тільки право власності дає можливість вільно володіти, користуватися й розпоряджатися майном, зазначеним у коносаменті. Реалізація цього положення й призводить до виникнення зобов'язальних правовідносин у подальшому, що дає можливість говорити про те, що речове право є первинним, але невід'ємним від зобов'язального.

Наявність такого «дуалізму» в природі цінних паперів відрізняє їх як від інших об'єктів цивільного права, так і від цивільно-правових зобов'язань, оскільки цінні папери – це єдиний випадок, коли форма здійснення права стає об'єктом правовідносин [11, с.37-38; 12, с.20].

Наведене дає підстави стверджувати, що специфікою об'єкта зобов'язання про передачу цінного паперу у власність є його подвійний характер, а саме взаємозв'язок вантажу й коносаменту (з одного боку об'єктом договору є коносамент, а з другого – власне вантаж, засвідчений коносаментом).

Тим не менш поняття «коносамент» і «договір» не слід ототожнювати.

Так, характерною рисою коносаменту є його односторонність. Власник коносаменту має тільки право вимоги того, що вказано в ньому від перевізника вантажу. Його праву не протистоїть обов'язок здійснення певних дій. Договір же про перевезення вантажу є двостороннім, тому що кожна із його сторін є зобов'язаною і, одночасно, має право вимоги до іншої сторони. Правові відносини, які виникають між перевізником вантажу і пред'явником коносаменту, є окремим видом від правовідносин щодо перевезення вантажу.

Крім того, певні особливості має і форма коносаменту. Вона зводиться до обов'язкової наявності реквізитів останнього, тобто таких елементів його тексту, що характеризують коносамент як розпорядчий цінний папір. Інакше кажучи, до тексту коносаменту включені такі реквізити, які не є характерними для правового оформлення інших юридично значущих дій суб'єктів цивільного права. У той же час, до тексту договору вносяться тільки такі його умови, які є суттєвими для даного виду договірної зобов'язання. Крім того, договір скріплюється підписами обох сторін договору. Коносамент же підписується зобов'язаній за ним особою.

Також треба зазначити, що коносамент як цінний папір становить об'єкт цивільного права. Його передача є предметом договору. Як-то договору купівлі–

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ МАЙНОВИХ ПРАВ,
ЯКІ СТАНОВЛЯТЬ ЗМІСТ КОНОСАМЕНТУ,
У ПРАВОВІДНОСИНАХ ПРО ПЕРЕДАЧУ МАЙНА У ВЛАСНІСТЬ

продажу, міни, дарування, застави та ін. Власно договір не може бути об'єктом цивільного права, тому що він є підставою виникнення правовідносин.

Із другого боку, головною ознакою коносамента як цінного папера є можливість здійснення права, що витікає з нього, через його презентацію зобов'язаній особі. Таким чином, коносамент може вільно циркулювати в цивільному обороті. Договір таких особливостей не має. Передача права вимоги за договором можлива через здійснення складної процедури правонаступництва.

Зазначимо, що коносамент як цінний папір посвідчує перш за все певне майнове право, тобто є речовим документом, і в подальшому визначає взаємовідносини між власником коносамента й особою яка здійснила його випуск – зобов'язальний документ. Вказане дає можливість стверджувати про комплексний (речово-зобов'язальний) характер коносамента. Що стосується договору перевезення вантажу, необхідно зазначити, що він не містить у собі ознак речового документа. Договір не посвідчує право власності на майно.

Навпаки при передачі коносамента здійснюється перехід тільки майнових прав від однієї особи до іншої. Зміна кредитора в зобов'язанні з перевезенням вантажу шляхом відступлення права вимоги або переведення боргу тягне за собою перехід не тільки прав, але й певних обов'язків сторони за відповідним договором. При цьому недійсність первісної угоди тягне за собою недійсність правочину щодо заміни кредитора або боржника в зобов'язанні, що суперечить певним ознакам цінних паперів (абстрактність).

Розглядаючи другу особливість передачі прав, що становлять зміст коносамента спробуємо проаналізувати основу механізму цієї передачі, а також правове значення інституту індосаменту цінних паперів як конструкції за допомогою якої здійснюється передача прав на коносамент.

Традиційно, в доктрині цивільного права, залежно від способу легітимації цінних паперів відокремлюють їх такі види:

- іменні цінні папери;
- ордерні цінні папери;
- цінні папери на пред'явника.

Кожен із зазначених видів цінних паперів має власний порядок передачі прав на них до третьої особи.

Однак, саме механізм передачі майнових прав, що становлять зміст цінних паперів має певну наукову дискусійність. Він полягає в наступному.

За іменним цінним папером, так само як і за ордерним, посвідчені ним права можуть належати названій у ньому особі [13, ст.198]. На думку багатьох науковців, для передачі іменного коносамента від одної особи до іншої необхідно здійснити складну процедуру, визначену законодавством для передачі боргових зобов'язань [14, с. 317]. У той же час, чинне законодавство України передбачає передачу цінних паперів іншій особі тільки шляхом індосаменту [13].

У той же час, критикуючи позицію законодавця зазначимо, що сингулярна сукцесія є правочином, предметом якого є зміна особи, яка виступає кредитором, тобто зміна активного суб'єкта зобов'язального права вимоги. Цей правочин має своїм предметом зміну зобов'язальних, а не речових прав. Мається на увазі передача зобов'язального, а не речового права на цінний папір. Коносамент, в свою чергу,

є документом, що підтверджує право власності на товар, відповідно до чого, з передачею коносаменту автоматично здійснюється перехід права власності на вантаж.

Право розпорядження товаром знаходиться в залежності від володіння відповідним документом. Ця обставина має важливе практичне значення при багатократному переході цінного папера з рук в руки й необхідності відокремлення майна з конкурсної маси в разі фінансової неспроможності боржника [15, с.55].

Коносамент у процесі свого обігу проходить низку послідовних стадій, які поступово змінюють одна одну. Першу стадію складають правовідносини між вантажовідправником і перевізником вантажу, які мають зобов'язально-правовий характер.

Правовідносини за коносаментом формують також відносини вантажовідправника та його потенційного отримувача. Вони мають речово-правовий характер. Таким чином, передача коносаменту вантажовідправником третій особі має здійснюватися не за правилами передачі боргових зобов'язань, а шляхом виконання спеціального передавального надпису - індосаменту. Крім того, доцільно слід зауважити, що передача коносаменту шляхом цесії буде означати перехід всіх прав і обов'язків за попереднім договором до наступної особи. При цьому зобов'язання за коносаментом буде залежати від чинності первісного зобов'язання. А такий порядок, в свою чергу, буде суперечити положенням загальної теорії цінних паперів – ознаки абстрактності цінного паперу [16, с.57].

Як бачимо, передача прав за іменним коносаментом повинна здійснюватися з використанням інших засобів передачі - індосації.

Індосація являє собою передачу цінного паперу іншій особі в повному обсязі за передаточним надписом, що ставиться на коносаменті або на доданому папері в установленій законом формі. За своєю юридичною природою, індосамент є новою передачею цінного паперу, який може індосуватися багатократно.

Індосамент - це формальне посвідчення, надпис, зроблений на зворотній стороні цінного паперу, метою якого є передача цінного паперу іншій особі. Передача цінного паперу за індосаментом тягне за собою такі правові наслідки: 1) особа, яка індосує цінний папір, має можливість виходити з правовідносин за цінним папером шляхом внесення до передавального надпису застереження "без обертання до мене"; 2) невиконання зобов'язання за цінним папером тягне за собою солідарну відповідальність для всіх учасників індосаменту [17, с.65].

Процедура індосації досить ретельно визначена в чинному цивільному законодавстві України, тим не менш ми не можемо залишити поза увагою деякі спірні питання, з цього приводу також.

Вони полягають в наступному:

- чи може індосамент замінити укладання правочинів або наявність інших юридичних фактів, пов'язаних з переходом прав на цінні папери;
- чи достатньо вчинення одного лише індосаменту для передачі прав на цінні папери;
- чи обов'язковою є індосація цінних паперів для набуття права власності на такі папери;
- чи завжди індосамент передає право власності на індосовані цінні папери [18, с.54].

Теоретичний аналіз правових конструкцій індосаменту, а також певних видів зобов'язань про передачі майна у власність дає підстави зробити такі висновки:

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ МАЙНОВИХ ПРАВ,
ЯКІ СТАНОВЛЯТЬ ЗМІСТ КОНОСАМЕНТУ,
У ПРАВОВІДНОСИНАХ ПРО ПЕРЕДАЧУ МАЙНА У ВЛАСНІСТЬ

По-перше, індосамент і договір про передачу цінних паперів у власність – самостійні елементи відносин встановлення права власності на цінні папери. Кожен з них є черговою стадією в зазначених правовідносинах. На підставі договору встановлюються правовідносини про передачу цінних паперів у власність, у той час, як на підставі індосаменту здійснюється правове оформлення факту передачі цінного паперу у власність третьої особі.

По-друге, за допомогою індосаменту здійснюється передача коносаменту від індосанта до індосата. Як бачимо, індосамент - це правова конструкція, за допомогою якої здійснюється регулювання відносин обігу коносаменту. Таким чином, індосат є самостійним суб'єктом правовідносин, пов'язаних з обігом коносаменту, а не будь-яких інших.

По-третє, набуття права власності на коносамент, яке виникає на підставі індосаменту, має певні відмінності від загально цивілістичних правил виникнення права власності. Вони обумовлені засобом легітимації, формою правочину, правами сторін, тощо [19, с. 7].

По-четверте, оформлення правовідносин власності завдяки індосаменту позбавляє можливості продавця захищати власні права в разі порушення покупцем зобов'язань тому, що коносамент, скріплений індосаментом переходить до покупця. Продавець же не отримує ніякого підтвердження оформлення передачі прав власності на коносамент.

Таким чином, індосамент не опосередковує зобов'язальні правовідносини, а лише відсилає до відповідних норм цивільного законодавства України й умов договору про передачу цінних паперів у власність. Правові відносини передачі цінних паперів у власність встановлюються тільки за межами зобов'язань, що виникають із коносаменту [20, с.135-136; 21, с.310-329].

Узагальнюючи проведений вище аналіз, можна підсумувати:

Предмет договорів про передачу майна у власність, має певні особливості. Вони полягають у тому, що цей цінний папір містить в собі одночасно не тільки вантаж, але й майнові права на цей вантаж. Набуваючи право власності на коносамент, покупець отримує зобов'язальні права, права вимоги на вантаж, що складає зміст коносаменту щодо третіх осіб.

Тим самим, при передачі коносаменту у власність третьої особі ми бачимо дуалізм предмета цього зобов'язання.

Тим не менш, виходячи із вищезазначеного, не має рацію здійснювати ототожнювання коносаменту як цінного паперу й договору. Коносамент не може підтверджувати зміст договору перевезення вантажу. Це зумовлено тим, що зміст будь-якого зобов'язання за договором перевезення вантажу становлять взаємні права й обов'язки сторін цього договору. Коносамент же – одностороннє зобов'язання перевізника вантажу про видачу його пред'явникові. У ньому не вказуються обов'язки його пред'явника. Він розміщується на підставі договору перевезення вантажу, а в подальшому абстрагується від зазначеного договору й отримує власне “правове життя”.

З іншого боку, правовий аналіз деяких аспектів теорії боргового зобов'язання дає можливість критично ставитися до позиції багатьох науковців, відстоюючих необхідність здійснення складної процедури передачі боргових зобов'язань при передачі іменного коносаменту від одної особи до іншої. Ми бачимо, що новий

Цивільний кодекс України також має певні теоретичні прогалини в регулюванні цивільно-правових відносин щодо передачі прав за іменним коносаментом. Вони складаються в необхідності здійснення, при передачі прав за іменним коносаментом, складної процедури, встановленої для передачі боргових зобов'язань, тоді як теорія цінних паперів потребує передачу права шляхом індосації.

Індосамент не є достатньою підставою для переходу права власності на цінні папери. Він є лише засвідченням переходу прав, що впливають із коносамента. Перехід права власності відбувається на підставі інших юридичних фактів, основним з яких є договір. Справді, індосамент є необхідною, але тільки додатковою підставою для того, щоб перехід права власності відбувся.

Література:

1. Вакулина Г.А. Ценные бумаги как объекты гражданских прав: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 1993. - 252с;
2. Макеева Н.С. Государственное регулирование рынка акций: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 1995. - 205с;
3. Трофименко А.В. Право собственности на ценные бумаги: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - Саратов, 1997. - 201с;
4. Агарков М.М. Учение о ценных бумагах // Агарков М.М. Основы банковского права. Учение о ценных бумагах. М.: БЕК, 1994. - 258с;
5. Право власності в Україні: Навчальний посібник. / Под ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. - К.: Юрінком інтер, 2000. - 816с;
6. Мурзин Д.В. Ценные бумаги как юридические конструкции гражданского права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03: Екатеринбург, 2001. - 202с;
7. Саватье Р. Теория обязательств: Юрид. и экон. очерк. - М.: Прогресс, 1972. - 359с;
8. Рыжков О. Варрант // Хоз-во и право. - 1995. - №9. - с.41-53.
9. Кавелин К.Д. Права и обязанности по имуществам и обязательствам в применении к русскому законодательству: Опыт систематизированного обзора. - СПб., 1879. - 456с;
10. Брагинский М.И. К вопросу о соотношении вещных и обязательственных правоотношений // Гражданский кодекс России: Проблемы. Теория. Практика. - М., 1998. - с.114-117;
11. Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я.М. Шевченко, О.М. Малявко, А.Л. Салатко та ін. - Х., 1999. - 272с;
12. Мірославський С. Щодо питання про визначення поняття «цінні папери» // Підприємство, господарство і право. - 2002. - №12. - с.20-23;
13. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003р. №435-IV. // Голос України. - 2003. - № 45-46; 47-48. - с.5.
14. Гражданское право: Учебник: В 2-х т. / Отв. ред. Е.А. Суханов. - 2-е изд. перераб. и доп. - М.: Изд-во Бек, 2000. - Т. 1. - 785с;
15. Новик М. Проблемы обращения складских свидетельств // Хозяйство и право. - 2001. - №4. - с.55-62;
16. Белов В.А. Сингулярное правопреемство в обязательстве. - М.: Уч.-консульт. центр «ЮрИнфоР», 2000. - 287с;
17. Бервено С.Н., Яроцкий В.Л., Правовое регулирование вексельного обращения в Украине. - Харьков: Право, 2001. - 510с;
18. Поляничко А. Правове значення індосаменту в процесі передачі прав на іменні цінні папери // Право України. - №6. - 2001. - с.52-57;
19. Габов А.В. Вексель в системе российских ценных бумаг: Автореф... канд. юр. наук. - М.: 1999. - 18с;
20. Коструба А.В. Коносамент як цінний папір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - Х., 2003. - 212с;
21. Лісенков Ю.М., Рімарук А.И., Ляшко В.П., Фомичеві С.Ю. Переводной и простой вексель: практика применения. - К., 1998. - 376с.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ МАЙНОВИХ ПРАВ,
ЯКІ СТАНОВЛЯТЬ ЗМІСТ КОНОСАМЕНТУ,
У ПРАВОВІДНОСИНАХ ПРО ПЕРЕДАЧУ МАЙНА У ВЛАСНІСТЬ

Пост ушла в редакцию: 31.05.2006 г.